

ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»

Карибозова Айгерим Саятбековна (Karibozova Aigerim) ³²

MATERIALS FOR THE EXCURSIONS: «PETROGLYPHS OF THE TURKIC ERA OF TAMGALY (TANBALY)»

ABSTRACT

The article is devoted to the important sphere of a cultural heritage: to management of monuments of the rock arts, in particular to the famous Tamgaly site. The organization of tourist routes on landscape and historic and cultural monuments has the specificity, and on the monument of Tamgaly its own skill and the history. At creation of the new a route on Turkic petroglyphs have studied and considered experience of creation and use of the first, organized in 2002, anticipated creation of a reserve – museum in 2003.

Today, the development of tourism in the country is one of the priorities of the state. Therefore, the strengthening of interaction between the tourism sector and the Museum sector is an important and urgent problem that should be jointly solved by the leading Museum organizations of Kazakhstan. In modern conditions, nature reserves and museums are the only sphere that meets such complex socio-cultural and economic phenomena as globalization, sustainable development and tourism.

Key words: cultural heritage, petroglyphs, Turkic epoch, reserve-Museum, tourism, route, tamga, monuments, images.

³² Магистр, Ш.Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты.
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigerim.karibozova@gmail.com

ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»

Кіріспе. Тамғалы тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы Еуразияның дала аймағының оңтүстігіндегі жартаc өнерінің бірегей ескерткіші ретінде белгілі. «Тамғалы» ашық аспан астындағы мұражайы түрлі дәуірлердегі жүзге жуық тарихи ескерткіштерден тұрады. Олардың қатарында қорымдар, ежелгі тас қашайтын орындар, петроглифтер мен құрбандық шалатын ғимараттар бар.

Тамғалы қорығының аумағында жүзден астам әртүрлі ескерткіштер белгілі. Елді мекендер, жерлеу орындары, құрбандық орындары және петроглифтердің жинақталуы, шамамен 900 гектар жерде шоғырланған және XIV-XIII ғасырдың ортасынан басталады. Біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықта Андронов мәдениетінің қола дәуіріндегі тайпалар Тамғалыдан шыққан. Әр уақытта каньон кешеннің өзегі болып қала берді, оның жартастарында I-V топтары ретінде белгіленген, шамамен 3000 петроглифтер сақталған. Ежелгі заманнан бері бүкіл аумақ, оның ішінде петроглифтері бар каньон, адамдар өмір сүрмеген, бірақ оған салтанатты мақсаттармен кіретін мәдени аймақ болған. Тамғалы тұрғындарының күнделікті өмірі трактың шетінде жүрді, мұнда ежелгі қоныстар мен орындардың қалдықтары табылды.

Орталық шатқалда петроглифтердің бес негізгі тобы шоғырланған, сондай-ақ орта және кейінгі қола дәуіріндегі ірі ғибадатханалар бар. 1957 жылдың қыркүйегінде Тамғалы археологиялық кешенінің петроглифтері мен қорымдары Максимова Анна Георгиевна басшылығымен Қазақ КСР Ғылым Академиясының Оңтүстік Қазақстан экспедициясының Жетісулық жасағымен ашылды (Медоев, 1978). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 14 қазандағы қаулысымен «Тамғалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы» мемлекеттік мекемесі құрылды. 2004 жылдың 30 маусымында Тамғалы археологиялық Ландшафтының Петроглифтері ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұрасының тізіміне енгізілді. А.Мұхамедіұлы айтып өткендей, таяу болашақта қорық-мұражай мәдени туризмнің

халықаралық орталығына, сондай-ақ көркемөнер, тарих, философия бойынша симпозиумдар, этникалық музыка фестивалдарын өткізетін руханият ордасына айналады. Әлемдік ғылыми қауымдастықтың назарын өзіне аударып, біздің өңірдің тарихи нысандарын еліміздегі ең тартымды туристік бағдарлар сапына қосуға ықпал етеді. Облыс әкімі өз кезегінде аталған меморандум аясында Таңбалы шатқалының шекарасы нақтыланып, соның ішінде ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұра тізіміне енген қорық-мұражайдың аумағы белгіленетінін жеткізді. Осы бағыттағы жұмыстар барысында Ұлы Жібек жолы бойына орналасқан тарихи маңызды орындарға да айрықша назар аударылатын болады (Байпаков, 2010: 164).

Әдістері. Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделді. Методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдістерге сүйене отырып, зерттеулерді хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырдық. Тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша зерттеулер мен деректерге ерекше мән беріле отырып, статистикалық деректер де қолданыс тапты.

Тамғалы жаңа маршрутын құру барысында біз Тамғалының орталық бөлігі бойынша туристік маршрутты ұйымдастыру тәжірибесіне сүйендік. Оны өз уақытында материалдық мәдениет ескерткіштерінің ғылыми-зерттеу өндірістік институтының жобалау тобы (НИПИ ПМК) жүзеге асырды. Сол кезде, 2002 ж. осы топ 1990 ж. ортасынан бастап туристер пайдаланған ескерткіштің орталық бөлігін сақтау жөнінде шұғыл шаралар қабылдады. (Иманбекова, Яценко, 2004: 145-147).

Жалпы, сол кезде құрылған экскурсиялық маршрут келушілерге Тамғалы қаласының негізгі көрнекті жерлеріне қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге көп жағдайда олар ландшафтың табиғи жағдайын интрузивті емес жақсартумен шектелді. Тамғалы тәрізді жерлерде адамзаттың ғасырлар бойғы көркем пейзажының дамуының айқын көріністері біріктірілген, табиғат пен мәдениеттің тұтастығын бұзбау әрқашан маңызды болып қала береді. Ескерткішті қазіргі пайдалану жағдайында оны жақсартуға немесе бейімдеуге байланысты бұзу өте оңай!

Талқылау мен нәтижелер. Әр түрлі стратегиядан туындайтын қағидаттарға сүйене отырып, бірінші кезекте Тамғалыға экскурсиялық маршруттарды жасау кезінде алдымен әртүрлі қонақтарға белгілі болатын басым объектілерді анықтау қажет. Екіншіден, археологиялық ескерткіштердің жай-күйі мен экскурсия маршрутына енгізілуіне байланысты оның нашарлау қаупі ескерілуі керек. Төтенше жағдай орындары экскурсия маршрутына кірмеуі керек. Басқа нысандар үшін - петроглифтер, ежелгі қорымдар - маршруттың бағыты оларға тікелей кіруді шектейтін жағдайларда тексеру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек. Үшіншіден, ескерткіште жаяу жүргінші жолдарын жобалау кезінде рельефтің ерекшеліктерін ескеру керек, пайдаланылатын материалдарды таңдау кезінде және дизайн кезінде дәстүрлі құрылыс техникаларына және жергілікті материалдарға (жабайы тас, саз, қиыршық тас) артықшылық бере отырып, табиғи және тарихи ортаның ерекшеліктерін ескеру қажет. 2002 жылы жүргізілген талдау нәтижесінде экскурсияның негізгі объектілері анықталды, олар бүгінде Тамғалыда жұмыс істейтін туристік маршруттарға енгізілді.

Таңбалы орталық бөлігі бойынша маршруттың тақырыптық мазмұны ескерткіштің археологиялық кешенін құрады, ол жүзге жуық әр түрлі кезең ескерткіштері – қоныстар, қорымдар, ежелгі тас үйінділер, петроглифтер және б.з.д. XIV-XIII ғғ. ортасынан XIX-XX ғғ. аралығындағы орта қоныстар, қорымдар, діни құрылыстар – құрбандық орындар құрайды. Көптеген танымал Тамғалы қоныстары бірнеше қабатты тарихи дәуірлердің мәдени қалдықтарын қамтитын көп қабатты ескерткіштер болып табылады. Екі елді мекенде қазба жұмыстары жүргізілді - Тамғалы I және V. Ең маңызды стратиграфиялық мәліметтер төрт тарихи кезеңдегі мәдени қабаттар анықталған Тамғалы I кентінен алынды. 2.8-3.2 м тереңдікте қола үйінің жақсы сақталған тасты негізі және едендік ошақ, (калибрленген күнге сәйкес біздің дәуірімізге дейінгі XII-X ғғ.) үй қойларын еденнің астына рәсіммен жерлеген орны табылған; керамика кешені донгал типті және қара әйнектен жасалған ыдыс-аяқтың сынықтары табылған (Мухтаров, Плетников 2017: 208).

Ежелгі жерлеу орындары (қорымдар) – Тамғалы кешенінің ескерткіштерінің негізгі түрлерінің бірі, олардың ішінде қола дәуірінің ескерткіштері жақсы зерттелген. Қола

дәуірінің жеті қабірі (Тамғалы I, II, IV-VII, Қарақұдық II) негізінен Тамғалы өзенінің оң және сол жағалауында топтасады. Діни ғимараттар (құрбандық шалатын жер) өте сирек кездесетін және маңызды ескерткіш болып табылады. Бұл XX ғасырдың басына дейін дәстүрлі мәдениеттің сақталуын көрсетеді. Арнайы таңдалған жалпақ тастармен мұқият салынған үлкен темір қазандықтың бөліктері бар құрбандық ошағы IV топтағы петроглифтері бар жартастардан табылды. Тамғалыдағы бұл ескерткіштерге қазба жұмыстары жүргізілген жоқ. Петроглифтер Тамғалы шатқалындағы ескерткіштердің ең маңызды және сан алуан түрлері болып табылады. Барлық үңгірлер ашық жартастарда пикет техникасын қолдана отырып жасалынған, сирек - металдан жасалған құралдарды немесе тастан жасалған нақыштау; бояумен жасалған суреттер бұл жерден табылмады. Тамғалы кешенінің белгілі петроглифтік орындарының саны 48-ге жетеді, олардың бесеуі негізгі орындар (IV топ), олар үш мыңға жуық сызбаны және 22-ден 50-ден 100-ге дейінгі суреттердің орналасқан жерлерін құрайды. Барлық трактаттарда 1-ден 1-ге дейінгі шағын орындар бар. Тамғалы кешеніндегі петроглифтердің жалпы саны 5000-ға жуық.

Өкінішке орай, туристердің көпшілігі алдымен интернет беттерінен танысып, Қазақстанның барлық туристік жерлері туралы біліп, сосын жолға шығып жатады. Ал, сол интернет беттерінде қызығушылық тудыратындай мәліметтер айтылмаса, жазылмаса, көрсетілмесе шетелдік емес, жергілікті азаматтардың да жеріміздің әсем жерлеріне баруы қиын. Сол себепті де Қазақстанда қазіргі таңда көтеріліп жатқан өзекті мәселелердің бірі – туризм болғандықтан, біз дәл осы Қазақстанның ішкі туризмінің бүгінгі жетістіктері мен кемшіліктерін қарастырғанды жөн санадық.

Ескерткіштің алғашқы басқару жоспарында (менеджмент жоспары 2004-2008 жж.) Тамғалыда жаңа туристік бағыттарды дамыту қажеттілігі туралы мәселе қаралды және ұсынылды. «Тамғалы археологиялық ландшафтының петроглифтері» номинациясының құндылығын анықтауға негізделген, жоғалып кеткен дала өркениетінің айрықша дәлелі ретінде, маңызды сипаттамалары қоршаған ортаға, табиғатпен үйлесімділікке және табиғи ландшафтты экологиялық таза пайдалануға болатындығының айрықша дәлелі болды (критерий III).

Осыған байланысты келушілермен сұхбаттасу тек құнды емес (бұрын жасалған және қазір жаңартылған сауалнамалар), әсіресе ескерткішке бірнеше рет барған, салыстырып көруге болатындардың пікірлері, кеңестері мен түсініктемелері, оның ішінде ұзақ уақыт бойы лицензиясы бар гидтер де бар. Ескерткішке үнемі экскурсиялар жүргізетін жылдар Тамғалыға туристік бағыттарды әртараптандыру қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, ескерткішті он жылдан астам уақыт бойы зерттеп жүрген мамандардың қатысуы маңызды.

Осылайша, Тамғалыға келушілер археологиялық кешеннің орталық тобымен, 90-жылдардың ортасынан бастап ұйымдастырылмаған түрде және 2003 жылдан бастап, қауіпті ескертетін және техниканы сақтауға шақыратын гидтер мен қамқоршылардың сүйемелдеуімен ойластырылған, арнайы ұйымдастырылған маршруттар арқылы таныса алады. Жоғарыда айтылғандай, алғашқы бағыттың негізі қола дәуірінің ескерткіштері болды. Олар: ең алдымен петроглифтер, ең көрікті, киелі үйдің бейнелік серияларын құрайтыны, сондай-ақ қазіргі жерлеу орындары.

Алайда, Тамғалы – бұл кейінгі орта ғасырға дейін созылып жатқан Шу-Іле тауларының оңтүстік-шығыс бөлігі халқының мәдениетін, сондай-ақ барлық тарихи кезеңдерде елеулі көші-қон іздерін сипаттайтын археологиялық ескерткіштердің маңызды кешені. Жартас бейнесі дәстүрінің белгілі бір жалғасуын сипаттайтын жеке суреттер мен XX ғасырда кездесетін петроглифтердің «көлеңкесінде» тұрған халықта өз уақыты туралы куәліктердің осы сериясында өз ізін қалдырғысы келген (Марьяшев, Ермолаев, Мотов, 1979: 50-54).

Ескерткіштің едәуір аумағы қорғалатын «буферлік» аймақпен бірге, ауданы 3800 га болатын аумақ іс жүзінде туризммен қамтылмаған, бірақ ол тек табиғи құрамы жағынан ғана құнды. Петроглифтердің орналасуындағы белгілі бір заңдылықтарға сүйене отырып, кейінгі кезеңдерге жататын петроглифтердің едәуір бөлігі Тамғалы қаласының орталық бөлігінде емес, сонымен қатар оның шеткері бөлігінде, сонымен қатар белгілі бір қашықтықта орналасқан. Алайда ортағасырлық кезеңдердің петроглифтері ғылым үшін де, туристерді тарту мақсатында да үлкен маңызға ие. Ең алдымен қола дәуіріне жататын Тамғалы орталық трактатының ескерткіштерімен

салыстырғанда ортағасырлық ескерткіштер біршама аз зерттелген, оның ішінде олар біртұтас кешенді құрамай, бірақ бытырап кеткен.

Ішінара ескерткіштер шатқалда орналасқан, олардың ішінде трактаттың шетінде орналасқан ерекше ескерткіштер бар. Ортағасырлық ескерткіштердің мұндай «шашырауы» кешеннің функционалды аудандастырылуымен байланысты. І-ші мыңжылдықтың екінші жартысында Түркі қағанаттарының билігі болған Еуразияның үлкен аумағында түркі дәуірінің үңгір өнерін зерттеу. Бірнеше онжылдықтар бойы бұл көптеген зерттеушілер үшін өзекті мәселе болды. Үңгірлердегі суреттер негізінде жасалған ғылыми қайта құрудың жарқын мысалдарының бірі ат үстіндегі жауынгерлердің - түріктердің, қару-жарактың және қару-жарактың пайда болуындағы Қ. Ахметжанның ғылыми қайта құру нәтижелері болуы мүмкін. Түріктердің массивті броньдарын қайта құру археологиялық материалға, сонымен қатар түркі петроглифтерінің бейнелеу материалына негізделген қайта құрудың нақты көрінісі ретінде келтірілген. Түркі заманындағы суреттердің ішінде туыстап тұлпар мінген 22 салт-атты сарбаздың суреттері ерекше көз тартады. Бұны сол замандардағы көне түркілердің әскери қуаты мен даңқын паш еткен қазіргі заман тілімен айтсақ плакат деуге болады. Зерттеуші А.У.Тоқтабай осы суреттерді сипаттай келе Сүйінбай ақынның:

Бөрі басы ұраным,

Бөрілі менің байрағым,

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым деген өлең жолдарын келтіреді.

Сүйінбайдың осы төрт жол өлеңі бірінші рет ғылыми айналымға түсіп, кейінірек орыс және ағылшын тірдеріне аударылды (Тоқтабаев, 1980).

Ескерткіште ежелгі түркі дәуірінің жартас өнері бойынша жаңа маршрутты жасау және жайластыру жалпы өзектіліктен басқа да символдық оқиға болып табылады.

Өйткені Тамғалы «IV шатқалында», Қазіргі «Сункарсайда» А.Н. Марьяшев алғаш рет Жетісу петроглифтерінің түркі қыртысын бөліп алды.

Қарулы немесе жалаулары бар салт аттылардың, әйел құдайының бейнелері – түркі замана тән сюжеттер. Сонымен бірге, үш мүйізді киімдегі әйел бейнесін интерпретациялаудағы бұрынғы түсініксіздік, Умай құдайы сияқты, жақында теріске шығарылды. Өйткені үш мүйізді киімдегі кескіннің белгілі бір кезеңінен бастап еркектер де кездеседі. Ескерткіштің аумағында аз ғана, бірақ бірегей түркі және ортағасырлық петроглифтердің болуы сізге толыққанды саяхат жасауға мүмкіндік береді. Оның барысында келушілер петроглифтер туралы түсінік алады (Маргулан, 1948: 4).

Ежелгі түріктер өздеріне қазіргі замандас халықтармен бірге (б.з.д. 1-мыңжылдықтың екінші жартысының басы) Умай-Жерді екі негізгі құдайлардың бірі ретінде құрметтеді және пантеонды құрайтын Тәңір-Небпен бірге оған үлкен құрметпен қарады. Әрине, түріктер терең құрметтейтін және шынайы қастерлеуге ие болған жерлердің бірі - Жетісу. Соңғы жылдары А.М. Досымбаева басқарған археологиялық экспедициямен зерттелген Жетісу Меркі мен Жайсанның Оңтүстік-Батыс қорығының бірнеше ескерткіштері ғана қауіпсіз жағдайда қалды.

Өз уақытында Тараз өңірінде (Билікөл өзенінде) тастан шығарылған үш сілемге тән киімдегі құдайдың бейнесі – Умай маскасы табылды. Нақты сенімділікпен айтуға болады. Өйткені олардың белгілі бір бөлігінде 19 ғасырдың аяғында мұрағаттық мәліметтер бар. Олар жақын орналасқан Қараой алқабында, біршама бұзылмаған жағдайда еді. Бұл фактілер мемлекеттік органдардың назарын аудару үшін қалған ескерткіштерді зерттеу және сақтау қажеттілігін тағы бір көрсетеді.

Тамғалы маңындағы ежелгі түріктердің мұраларын зерттеуге қатысты жақында А.Е. Рогожинский Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейіне табылған, оның ішінде ежелгі түркі пантеонының құдайлары бейнеленген стеланы тапты. Сондай-ақ, ол Шу-Іле тауларында кең таралған көне түрік эпиграфикасы мен таңбаға арналған ортағасырлық үңгірлердің суреттерін қамтитын басқа ескерткіштерді тапты (шамамен бір жарым жүз). Осылайша, аймақ көне түркі ескерткіштерімен, атап

айтқанда петроглифтермен, ортағасырлық танбалардың бейнелерімен толықтырылды. Когала қаласындағы стеланың алдыңғы жағындағы «кеуде» бөлігіндегі кескіннің сюжеті, келесіде, бейнеленген киіз үйдің ішінде, треллде отырған орындықта үш бөліктен тұратын көйлек киген еркек пен әйел бейнеленген. Мифологиялық сюжет оны түсіндіру тақырыбына айналғаны анық. Атап айтқанда, Азбел. Тамғалыға жақын жерде орналасқан ежелгі түркі мемориалдық кешені - түркі ескерткіш сәулегінің барлық құрылымдары ашылған және жартылай зерттелген, негізінен нақышталған «баяндау сахнасы» мен таңба бейнеленген бедерінің арқасында ашылған ерекше ескерткіш.

Сонымен, археологиялық зерттеулердің нәтижелері Жетісуда барлық жерде ежелгі түркі мәдениетінің ескерткіштері, оның ішінде типтік түркі заттары бар петроглифтер бар екенін көрсетеді. Біріншіден, бұлар түрік туы бар шабандоздар: сүйек, қасқырдың басы және басқалары, көбінесе аң аулау көріністері, сонымен қатар, бұл көріністер басқа да ескерткіштерде қайталанады. Ертедегі түркі эпиграфиясы, ортағасырлық түркі белгілері (таңба) және түркі әлеміне тән басқа белгілер ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, әріптік емес түркі түрінде жасалған әрі қарай зерттеуді қажет етеді ортағасырлық кескіндер бар.

Көне түркі тілдерін зерттеу тақырыбының өзектілігін асыра бағалау мүмкін емес. Мәселеге деген жалпы қызығушылықтың артуы аясында біз «Тамғалы петроглифтеріндегі түркі мұрасы» жаңа туристік бағытты дамыту қажеттілігін түсіндік, бұл көпшіліктің сұранысына ие болады. Бағдар жаяу жүруден бастап, көлік түріне байланысты 30-ға дейін, тіпті 50 км-ге дейін өзгеруі мүмкін. Бірінші кезеңде кішкентай шатқалда, бұрын IV шығыс деп аталатын (солтүстікте орналасқан Тамғалыға жақын), оның петроглифтерінің ең керемет көріністерінің бірі – сұңқармен аң аулау бойынша Сұңқарсай деп аталатын жаңа бағытты дамыту жоспарланған.

Тамғалыда ортағасырлық петроглифтер бар. Рогожинскийдің пікірінше, толық құқығы бар, олар сирек кездесетіндердің қатарына жататын Орта Азияның рок өнері. Бұл, ең алдымен, Тамғалы I елді мекенінің жанында жылқысы бар пілдің үлкен бейнесі және V тобындағы толық антропоморфтық құдайдың бейнесі, Оның толық

аналогиясы Батыс Моңғолияда белгілі (Темен хузасының бұғы тасы түркі заманында Баянхонгор аймағында қайта қолданылған). Қазақстанның оңтүстігінде сирек кездесетін ежелгі түркі эпиграфиясының ескерткіші үлкен құндылыққа ие – IV топтағы алты кейіпкердің бір жолына руникалық жазба.

Ортағасырлық суреттердің негізгі кейіпкері, табынумен тікелей байланыстыруға болмайтын салт атты болады. Түркі петроглифтері одан солтүстікке қарай орналасқан Тамғалы (Сұңқарсай) маңына жақын орналасқан, VI топтағы және сай шатқалының кеңейтілген бөлігінде жеке шоқыда қашалған. Ортағасырлық жекелеген суреттер басқа суреттердің ішінде кездеседі. Сондықтан мамандандырылған тур аясында оларға келудің қиындығы бар. 77-ші жазықтықта және 1-ші бөлікте фрагменттің алыстан көрінетін үлкен таңбасы бар. 77-ші жазықтықта сонымен қатар шабандоздың бейнесі бар. 123-124 жазықтықтарында сұңқармен аң аулау көрінісі бар. Суретте сіз садақты көре аласыз. Шабандоздың аяқтары осы кезеңге тән, олар ауыр бронды шабандоздар үшін әдеттегідей төмен түсірілген үзіктерге баса назар аударады. Сол топта қару-жарақсыз тағы үш аттың суреттері белгілі. Түркі заманында салт аттылардан басқа, суретшілер бірқатар жануарлардың бейнесін алып, ежелгі бейнелерді жаңартты. Сұңқарсайдан табылған үңгір суреттерінің түрік қабаты. Осы уақытқа тән сюжеттердің бірі – бір үлкен жазықтықта бейнеленген, мұнда шыңдары мен бес табаны бар екі шабандоз ойылған. Шабандоздар басқа жануарлардың ішінде жылқылармен серуендейді. Ортағасырлық суретші алдыңғы дәуірлердің суреттерін қолданған. Жылқыларда ежелгі түркі заманындағы суреттерге тән көрпе мен мойын щеткалары бейнеленген. Сондай-ақ, жыртықш құс бейнеленген жылқының бейнесі бар, оның арқасында таяуда өткен кезде таяз трактаттар «Сұңқарсай» деп аталды.

Рогожинскийдің айтуынша, Тамғалы ортағасырлық петроглифтері барлық тарихи дәуірлердің петроглифтерінен ерекше репертуарларындағы және түркі дәуіріндегі көшпенділердің үңгір өнеріне тән көркемдік ерекшелігімен айқындалады (VI-XII ғасырлар) (Рогожинский, 2003: 335-342).

Үлкен дала империяларының қалыптасу дәуірінде рок шығармаларының басты кейіпкері шабандоз – туды алып жүруші, садақшы немесе ауыр қарулы жауынгерге

айналады, егер аңның бейнесі ежелгі суретші үшін маңызды болған болса, қазір антропоморфтық батыр мен оның әскери атрибуттары - жауынгерлік ту, қару, ат жабдығы. Жалпы, жартаста сақталған бай мал шаруашылығымен айналысатын қоғам өмірінің суреттерімен қатар, түркі дәуіріндегі рок өнерінің тақырыптары эпикалық шығармашылығының өркендеуін және ақсүйектер әскери (рыцарлық) эстетикасын растайды.

Рогожинский (Рогожинский, Қызласов, 2004: 41-46) сонымен бірге түркі дәуіріндегі петроглифтердің орналасуының осындай ерекшеліктеріне назар аударды. Тіпті, әсерлі композициялар тау жыныстарының тар және кедір-бұдыр беттерінде жасалған, оларды қарастыру өте қиын. Сирек жағдайларды қоспағанда, фигуралар үстірт алынды, патина қабаты силуэт бойымен біркелкі емес алынып тасталды; кейбір ежелгі суреттер жаңа бөлшектермен толықтырылды.

Осы уақыттың петроглифтерінің орналасқан жерін талдау экскурсияның жалпы тұжырымдамасы аясында негізгі бейнелеу нысандарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Болашақ экскурсияны өткізген кезде назар аудару керек негізгі сәттер – бұл Тамғалы шатқалында сөзсіз өмір сүру және оның орталығының мәдени сипатын көрсету. Растау намаз жазбасы ретінде қызмет етуі мүмкін, IX-X ғасырлардағы манихейлік., сондай-ақ V топтағы жарқын құдай сияқты. Мұндай нәрселерге үндеу, оларға қосымша назар аудару орталық трактіге экскурсия жүргізу кезінде «түркі компонентін» күшейтеді, оны бірінші бағыттың логикалық жалғасы болатын жаңа бағытпен байланыстырады.

Бұған ежелгі суреттердің, соның ішінде «күн сәулесімен», бұрынғы дәуірлердің табыну жерлерін жаппай жөндеу сипаты дәлел бола алады. Әскери символизмнің жоқтығы анық айтылған, барлық шабандоздар қару-жарақ пен баннерлерсіз. Осыған байланысты петроглифтердің репертуары елді мекендерге жақын жерде мүлдем басқаша. Яғни, бұған дейін айтылған әскери тақырып, сондай-ақ тайпалық таңғажайыптар.

Сұңқарсайға саяхат жасау кезінде дәстүрлі әдіс қолданылды. Дисплейдің негізгі объектілерін картаға салу орындалды. Біріншіден, суреттер дәуірдің нақты дүниетанымы, тақырыптары мен эстетикасы тұрғысынан ұсынылған, жинақы түрде орналастырылған.

Ортағасырлық уақыт, «аттың сұңқарлары» сахнасы, баннерлермен классикалық «түркілердің жылқысы», тайпаның таңбасы, жартастың үлкен фрагменттеріне ілінген, түркі кезеңіндегі жаңаруға назар аударылған. Таңбаның желден жабылған таяз шатқалда орналасқан төбенің оңтүстік баурайының етегінде орналасқан хронологиялық және рулық туыстастықтың қоныс аударуы белгісі екені анық.

Табиғи ландшафтта осындай экспозицияларға барғанда қарапайым сақтық пен қауіпсіздікті сақтау үшін жағдай жасалынған. Атап айтқанда, төтенше жағдайлардың болмауы, сондай-ақ петроглифтердің шағын топтар үшін қол жетімділігі тұрғысынан.

Сұңқарсайдың абсолютті артықшылығы – қол жетімділік (Тамғалы мен магистральға жақын), бұл ескерткіш түркі кезеңіндегі петроглифтердің жиынтығын айтарлықтай толықтыратын ескерткіштің туристік бағыттарының «табиғи» кеңеюі болып табылады. Ескерткіштің аумағында келушілер мен арнайы келушілер үшін жаңа бағыттарды ұйымдастыруға үлкен мүмкіндіктер бар, олар белгілі кезеңдердің петроглифтерінде де, жақын маңдағы Тамғалы ескерткішінің басқа археологиялық және табиғи компоненттерінде де бар.

Осылайша, Тамғалы тарихи-мәдени мұражайын басқарудың негізгі бағыттарына толығымен сәйкес келетін жаңа бағытты әзірлеу шарасы Ә. Жанпейстің жетекшілігімен қорық мұражайының маңызды және жаңа бағыттарының бірі болып табылады.

Бірақ бұл жұмыстың алғашқы кезеңі ғана, экскурсия жоспары жасалынуы керек, оны бекіткеннен кейін қорық мұражайының қызметкерлері (гидтер, зерттеушілер) оқытылады. Сонымен қатар, жаңа бағытты жақсарту қажет. Сәйкесінше ескерткіш басшыларының алаңдаушылығы қосылады, сонымен бірге олардың деңгейі жоғарылайды. Жаңа бағытты ұйымдастыруға қажетті барлық шараларды орындау

барысында осы үдерістің әр қатысушысы ландшафт ескерткіштерін басқарудың мақсаттары мен міндеттерін түсінеді. Менеджмент – бұл ескерткішті басқару өнері қоғамның құндылығын сақтау және білу болып табылады.

Бұл өнер ескерткішті және оның өмір сүру шарттарын терең зерделеуге негізделген. Бұған өз тәжірибесін ескере отырып және басқалардың үздік тәжірибесін үлгі қылып алуға және шығармашылықпен іске асыруға ұмтыла отырып, үйрену қажет. Сонан соң Тамғалы туристік маршруттары дамып, Қазақстанның ғана емес, осындай тарихи-мәдени ескерткіштердің менеджменті құрылып, дамитын болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ұсынылған міндеттер қорық-музейлерге үлкен жауапкершілік жүктейді. Президент ұсынған «Қазақстанның киелі географиясы» жобасында тарихи ескерткіштер, басым бөлігі қорық-музейлердің аумағында орналасқан, біздің ұлттық бірегейліктің қаңқасын құрайтын Қазақстанның рухани әулиелері деп аталған.

XX ғасырда қорық-музейлер әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралған. Олардың танымалдығы мен ұдайы сандық өсуінің себептері көп жағдайда сәулет ескерткіштерін, тұрмыс заттары мен еңбек құралдарын, табиғи ортаға жақын өнер туындыларын орналастыра отырып, оларды кешенді және жан-жақты көрсетуге мүмкіндік беретін мәдени мұра объектілерін сақтау мен көрсетудің едәуір үлкен мүмкіндіктерімен түсіндіріледі.

Қорық-музейлер Қазақстанның тарихи-мәдени картасында ерекше топ болып табылады. Музейді және оның ландшафты бөліктерін қамтитын күрделі кешендер еліміздің мәдени мұрасын сақтау, зерделеу және ілгерілету жөніндегі көптеген функцияларды қамтиды. Мәдени-туристік өңірлік кластерлердің орталықтары болып табылады. Қорық-музейлер – бұл тарихи құндылығы бар артефактілердің сақталуы ғана емес, сондай-ақ, әдетте жүздеген гектардан өлшенетін тарихи ландшафт аумағының түпнұсқалық сақталуы. Осыған байланысты оның алдында «музейлік» міндеттерден басқа, онда орналасқан жерлер мен ескерткіштерді қорғау және

пайдалану саласында көптеген күрделі мәселелер тұр. Сондай-ақ олар музейтану саласының дамуында маңызды рөл атқарады (Шалабаева, 2005: 10).

Келесі ғасырда жаһандану үдерістерінің дамуына, әлеуметтік саладағы жедел өзгерістерге және техногендік фактордың адам қоршаған ортасына деструктивті әсеріне байланысты қоғам мен жеке тұлғаның дамуындағы өзін-өзі сәйкестендіруді және сабақтастықты қамтамасыз ететін құндылықтарды сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Мәдени мұра - қазіргі мәдениетте сақталған және оның даму көзін құрайтын өткеннің объективті болмыстары мен рухани құндылықтарының жиынтығы.

Қазақстанда мәдени мұраны басты назарда ұстап отыр. 2003 жылы мәдениет дамуындағы белесті кезең болды. Жылдың басты оқиғасы Президенттің халқына жыл сайынғы Жолдауы болды. Онда елдің алдында тұрған кезек күттірмейтін міндеттері қойылған, сондай-ақ тарихи-мәдени мұраны зерттеу мен сақтау мәселелері айқындалды. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жұмыстар әлі күнге жалғасын табуда.

Зерттеуге ұсынылған археологиялық объектілер, оның ішінде ауқымды қазба жұмыстары олардың маңызына және бұдан бұрын жүргізілген зерттеулердің белгілі бір бөліктері есепке алына отырып таңдалынды. Бұл аса маңызды әрі халықтың генетикалық жады үшін дәлел болып табылатын тарихи-мәдени эталонды ескерткіштер және «Бүкіләлемдік мәдени мұра» бағдарламасының қазіргі номинанттарының тізіміне енгізілген ескерткіштер.

Түркі дәуірінің тағы бір қызықты ескерткішіне Көксу өзенінің атырауындағы Ешкі Өлмес тауларындағы петроглифтер жатады.

Петроглифтер 15 шатқалда орналасқан және батыстан шығысқа қарай 10 км-ге созылып жатыр. Мұнда уақыты бойынша әртүрлі бейнелерді кездестіруге болады, алайда аса көне бейнеер қола дәуіріне жатады. Кейбір суреттер аса жіңішке түрде қашалып салынған.

Сан-алуан түрлі сюжеттер зерттелді: ұрыстық көріністер, екі аяқты күйме арбалардың суреттері, адамдардың алыптармен күресуі, екіқабат әйелдердің, «күн басты» кейіпкерлердің кескіндері, қоршап аң аулау және малды айдау көріністері (Зданович, 1992: 308).

Бұл дәуірдегі тағы бір ерекше маңызды сюжетке екі аяқты күйме арба жатады. Екі аяқты күйме арбаны кейіпкерлер ғана пайдаланбаған, алайда ежелгі адамдардың көзқарастары бойынша құдайлар және ең алдымен Күннің өзі екі аяқты күйме арбаларға отырып қозғалатын. Елеулі қызығушылықты салт-дәстүрлік әрекеттер мен рәсімдерді: құрбан шалу, билер, салт-дәстүрлік жекпе-жектер, аңдардың терісін жамылуды бейнелейтін көріністер тудырады. Мұндай сюжеттер әдетте ғибадатханалардың орталық бөлігінде, салт-дәстүрлік әрекеттер жасалатын жазық алаңшалардың тура алдында орналасады.

Жетісуда балтамен салт-дәстүрлік жекпе-жектер барлық ірі ғибадатханаларда бейнеленген. Қара айғырдың суреттерінде тек жекпе-жектер ғана емес, сондай-ақ жеңімпаздарға арналған, басты жүлде көрсетілген тәрізді. Мысалы, күресіп жатқан жұптардың жанында екі атты шылбырынан ұстап тұрған адам бейнеленген. Сюжеттердің мұндай үйлесімі бірнеше рет кездеседі. Сірә, мұндай сыннан өтіп және тірі қалған жауынгерлер екі аяқты күйме арбамен жүретін жауынгерлердің артықшылыққа ие тобына жатқызылғандығы болса керек. Көріністе бейнеленген аттар бұл жағдайда әскери екі аяқты күйме арбаға арналады.

Зерттеушілер петроглифтердің сюжеттері адамның шаруашылық әрекетімен тікелей байланысты бола бермейтінін бұрында атап кеткен. Үй жануарларының бейнелері (жүк арбаларға немесе екі аяқты күйме арбаларға шегілген аттарды санамағанда) Алматы аймағының жартастағы суреттер өнерінде кездеспейді. Адамдардың кетпендік егін егушілікпен немесе мал өсірумен айналысып жүргенін бейнелеген сюжеттер жоқ. Жартастарда бейнеленетін суреттердің барлығы іс-жүзінде жабайы болып келеді.

Петроглифтердің сюжеттерінде шаруашылық көріністердің болмауы ең алдымен ғибадатханалардың өздерінің киелі сипатымен түсіндіріледі. Оған дейінгі дәуірлерде де ғибадатханаларда, сондай-ақ храмдарда тұрмыстық сюжеттер бейнеленбейді.

Құрбан шалып табыну, ең алдымен, құнарлылық пен әлемдік тәтіптің сақталуын қамтамасыз етуге тиіс болатын. Бұқаны құрбандыққа шалу идеясы барынша көрнекі түрде тамғалы ғибадатханасында көрсетілген. Сахнаның бірінде қозғалыссыз тұрған бұқан басынан балтамен ұрып жатқан адамды көреміз. Адамның артында солярлық символ бейнеленген, мұнысы орын алып жатқан оқиғаның табыну маңыздылығын көрсетеді. Жанында, іргелес жартаста ішінде бұзауы бар буаз сиыр қашап салынған, ал одан ары бұқаның арқасына шығып алған құнарлылықтың жоғары құдайы көрсетілген. Төменде суреттелген қабырғалардың алысырақ жерінде жануарлардың көптеген суреттері қашап салынған. Осылайша, бұқаны құрбандыққа шалу жабайы, сондай-ақ үй жануарларының жақсы ұдайы өсуін қамтамасыз етуге тиіс болған. (Байпаков, 2010: 44,46).

Түрік дәуірінің петроглифтерінде адамдардың бейнесі сирек кездеседі. Аса кең тараған түрлері жаяу және атты садақшылардың аңға шығу көріністері, шайқастардың көріністері аз берілген. Аса мәнерлі сюжеттерге жыртқыштардың шөп қоректі жануарларды талау суреттері жатады. Мұндай сценаларда олардың құрбан шалулары туралы, өмір мен ажалдың ұласуы, әлемдік үйлесімділік пен хаос туралы көзқарастары көркемдік тұрғыдан бейнеленген.

Ежелгі түркілермен жартасқа салынған суреттердің бір тобы байланысты. Жетісуда ортағасырлық суреттер әдетте шоқылардың бастарына, анағұрлым көне ғибадатханалардың негізгі киелі аймағынан тыс қашап салынып отырған.

Сюжеттердің арасында ұрыс немесе саятшылық кезінде қару ұстаған аттылардың бейнелері басым болып келеді. Суреттерде қарудың, ат әбзелдері мен киімдердің детальдары әрдайым ерекше көңіл бөле отырып бейнеленетін. Қарудың – ауыр найзалар мен тулар, қылыштар, үзеңгілер мен ертоқымдар және биік ердің қастары дәл осындай егжей-тегжейлі көрсетілген түрде салынуы ортағасырлық гравюраларды бөліп шығаруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қазақстанның ортағасырлық археология тарихы өте теренде жатыр. Ғалымның ортағасырлық ескерткіштерді зерттеуіне негіз болған ойлардың бірі қазақ халқының пайда болуын, тарихын, мәдениетін жан-жақты зерттеу мен зерделеу болды. Осы бағытта ортағасырлық ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы сол уақыттағы халықтардың тыныс-тіршілігінен, сол уақыттың мәдени және саяси өмірінен мол мағлұматтар аламыз.

Қола дәуірінде, ертедегі кешпенділер заманында ежелгі тайпалардың мифологиялық сюжеттері мен аңыз әңгімелерінің негізінде жасалған көп пішінді композициялар пайда болған. Орта ғасырлардағы жартасқа сурет салу өнері бұрынғы қалыптасқан дәстүрде дамыды. Бұл заманның суреттері көне петроглифтердің үстіне салу да жиі кездеседі. Мұндай жағдайларда олардың жасы дәуірге тән белгілер мен сюжеттер және суреттер бояуы арқылы анықталады. Сурет неғұрлым көне болса, бояуы күнгірттене түседі. Кейбір ортағасырлық петроглифтердің жанында жазулар кездеседі. Кейінірек қазақтар өмірінің этнографиялық сюжеттерін бейнелейтін петроглифтер пайда болды (А. Тоқтабаев, 1983).

Ертедегі адамның санасында Көк Тәңірге, күн мен айға, басқа да табиғат құбылыстарға табыну басым болған. Петроглифтерде мифологиялық сюжеттер, діни нанымдар, әдет-ғұрып сахналары – «Көкке табыну», «Кунге сиыну», «Көк Тәңірге жол тарту», «Құрбандық шалу салты», «Ата-бабалардың киелі ағашының түбінде құрбан шалу», «Жылқы пірі – Қамбар ата», «Түйе пірі - Ойсылқара», «Қымыз мұрындыққа байланысты бір ғұрыптық көрініс» бейнелеген. Бір петроглиф ерекше таң қалдырады. Онда наным сенімдік сахна бейнеленген: құрбандыққа шалынатын жылқылардың алдында аласұра билеп жүрген бақсы аспан құдайлары пішінділері мен билеп жүрген адамдардың ортасында бейнеленген. Солтүстік Балқаш өңірі мен Шу-Іле тауларындағы петроглифтер ерекше қызық. Бір сюжеттерінде көшпенділердің діни сенімдері мен олардың өміріндегі әдеп-ғұрыптық сахналарын көреміз.

Тамғалы тау шатқалдарында көне түркі петроглифтерінің қызықты шоғырлары жатыр. Ескерткіш базасында туристермен жұмысқа белсенді түрде қосылған қорық-музей ұйымдастырылған (Тоқтабаев, 2005: 266-279).

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Медоев, 1978 - Алан Медоев. Гравюры на скалах. Алматы: Өнер. 1978.

Байпаков, 2019 - Байпаков К.М. Археологиялық мәдени мұра. – Алматы, 2010. – 164 б.

Иманбекова, Яценко, 2004 - Иманбекова К.И., Яценко Е.Л. Тамғалы кешенінің ескерткіштерінде туристік маршруттарды ұйымдастыру // Орталық Азияның жартаc өнері ескерткіштері. Қоғамдық қатысу, менеджмент, консервация, құжат-кеңес беру. – Алматы, 2004. – 145-147 бб.

Байпаков, 2010 - Байпаков. К.М. Алматы қаласының археологиялық мәдени мұрасы. – Алматы, 2010. – 44-46 бб.

Мухтарова, Плетникова, 2017 - Мухтарова Г.Р., Плетникова Л.Н. Ұлы дала мұралары. – №1. – Алматы: Известия, 2017. – 208 б.

Марьяшев, Ермолаева, 1979 - Марьяшев А.Н., Ермолаева А.С., Мотов Ю.А. Жаңа шатқалының петроглифтері Тамғалы // Вестник АН КазССР, 1979. – № 8. – 50-54 бб.

Маргулан, 1948 - Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане 1946 г. // Известия АН Каз ССР. - Серия археологическая. 1948. Вып.4.

Рогожинский, 2003 - Рогожинский А.Е. Көне түркі эриграфиясы мен монументалды өнер ескерткіштерінің жаңа табылыстары Қазақстанның оңтүстігі мен шығысы // Қазақстанның мәдени мұрасының қалыптасуындағы көшпенділердің рөлі. Ғылыми оқулар: Н.Е. Масановты еске алу: Ғылыми конф. материалдары. – Алматы, 2003. – 335-342 бб.

Рогожинский, Қызласов, 2004 - Рогожинский А.Е., Қызласов И.Л. Тамғалы трактатындағы көне түркі руникалық жазуы // KSIA басылымы. 216. – Москва, 2004. – 41-46 бб.

Тоқтабаев, 1980 – Тоқтабаев А.У. Тұлпар мен ту. Білім және еңбек. 1980. №11.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Тоқтабаев, 1983 – Тоқтабаев А.У. Таңбалы таста тұнған сыр//қазақ әдебиеті. 1983, 15 сәуір.

Тоқтабаев, 2005 – Тоқтабаев АУ. Қымызмұрындық//Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Арыс, 2005. – 266-279 бб.

Шалабаева, 2005 - Шалабаева А.К. Музеи и туризм: опыт и перспективы взаимодействия, на примере ГМИ РК им. А. Кастеева. – Алматы, 2005. – С. 10.

Зданович, 1992 - Зданович Г.Б. Археологические памятники Казахстана. – Алматы: Юж.Урал.кн, 1992. – С. 408.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

